

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Ouderling en onderling

Enkele weken geleden schreef ik over de vraag: waar is de ouderling? Die vraag komt op als je de praktijk van het onderling pastoraat in een christelijke gemeente observeert. Daarbij lijkt de ouderling afwezig. Of speelt hij toch een bepaalde rol? Kortom: waar is de ouderling als het gaat over het onderling pastoraat in de gemeente?

P.W. van de Kamp ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven - P.W. van de Kamp</i> Ouderling en onderling	373
<i>Meditatief - A. Kamer</i> Vrije toegang	377
<i>Wandelen met God - B. Luiten</i> Dipsaus	378
<i>Boekbespreking - A.N.S. Lane</i> Calvijn over Ezechiëls visioenen	380
<i>Kort historisch - H. Veldman</i> Elke regio haar eigen religie	382
<i>Boekaankondigingen</i> Verschenen	383
<i>Samenleving</i> Economie van de eerbied	384
<i>Meegelezen</i> Kerk en economie	387
<i>Persbericht, Uit de kerken</i>	

Om die vraag te beantwoorden heb ik de 'oude' situatie (de ouderlingen zijn actief in het pastoraat) en de 'nieuwe' situatie (naast de ouderlingen zijn ook gemeenteleden actief in het pastoraat) in kaart gebracht. Ik heb beschreven dat de verandering van de oude naar de nieuwe situatie te maken heeft met de verminderde beschikbaarheid van christen-mannen voor het ambt van ouderling. Mede daardoor heeft zich in de afgelopen jaren in verschillende plaatselijke kerken naast het ambtelijk pastoraat ook het onderling pastoraat ontwikkeld (bijvoorbeeld via kleine groepen). Maar hoe is de verhouding tussen de pastorale taak van ouderlingen en onderling pastoraat? Dus: hoe zit het tussen ouderling en onderling?

Daarom probeer ik in dit tweede artikel de taak van de ouderling te beschrijven ten opzichte van het onderling pastoraat via kleine groepen. Ik beperk me in dit artikel tot onderling pastoraat via georganiseerde kleine groepen.¹

Kleine groepen

In verschillende plaatselijke kerken is het fenomeen 'kleine groepen' inmiddels wel bekend.² Vaak wordt de vorm gehanteerd dat de bestaande ouderling-wijken (van zo'n 20 tot 40 adressen) onderverdeeld worden in drie tot vijf kleine groepen (mini-wijken) die één keer per

- ¹ Ik beperk me in dit artikel tot onderling pastoraat via georganiseerde kleine groepen. In mijn vorige artikel heb ik aangegeven dat onderling pastoraat ook op een meer individuele en 'ongeorganiseerde' manier mogelijk is (persoonlijke, pastorale contacten tussen gemeenteleden).
- ² Zie mijn *Hart voor de stad. Een praktisch-theologische studie naar kansen voor kerk-zijn in een stedelijke samenleving*, (Kok) Kampen 2003, 61-62, 273-287 voor meer informatie over kleine groepen.

maand of per zes weken bij elkaar komen.³ In deze kleine groepen vindt onderling pastoraat plaats: informeren naar elkaars situatie, omzien naar elkaar, meeleven, delen van vreugde en verdriet, met elkaar en voor elkaar bidden.

De praktische gang van zaken is vaak dat zo'n kleine groep in de huiskamer van één van de groepsleden bij elkaar komt. Een volgende keer is dat bij een ander groepslid thuis (voorzover de grootte van een huiskamer dat mogelijk maakt). De invulling van zo'n ontmoeting kan variëren: de ene keer wordt er veel gezongen en vervolgens wordt er naar elkaars verhaal geluisterd en voor elkaar gebeden; een andere keer wordt er een korte bijbelstudie gedaan of een thema besproken en is de 'voorbede' voor elkaar wat beperkter. Maar wat er ook gedaan wordt: het gaat erom dat de activiteiten in het kader staan van samenleven en meeleven met het oog op ieders groei als christen.

het gaat erom dat de activiteiten in het kader staan van samenleven en meeleven met het oog op ieders groei als christen

Met andere woorden: via het onderling pastoraat in een kleine groep kunnen gemeenteleden elkaar 'basale' pastorale zorg bieden. Dat is ook het verschil tussen de 'oude' en de 'nieuwe' situatie: de 'basale' pastorale zorg die de ouderling geeft in de 'oude' situatie (via bezoeken, vooral het klassieke huisbezoek: meeleven met gemeenteleden, met en voor hen bidden, naar hen omzien) wordt overgenomen door de kleine groep die maandelijks bij elkaar komt. Kleine groepen hebben meestal een contactpersoon: iemand die aanspreekpunt en spreekbuis is van de kleine groep voor de contacten met de wijkouderling (en meer algemeen voor de externe contacten).⁴ Via deze contactpersoon wordt de ouderling op de hoogte gehouden van het reilen en zeilen van een kleine groep.

Ouderling als 'coach'

In de hierboven beschreven situatie is het de taak van de ouderling om ervoor te zorgen dat de kleine groepen in zijn wijk goed functioneren. Dat betekent dat hij moet weten wat onderling pastoraat inhoudt. Ook moet hij weten wat het functioneren van kleine groepen betekent en wat hij kan doen om dat functioneren zonodig te verbeteren. Daarbij valt te denken aan het opstarten en begeleiden van een kleine groep en aan het toerusten van contactpersonen/leiders. Daarin kunnen ouderlingen met elkaar samenwerken. Een ouderling met meer ervaring op dit punt kan een ouderling met minder ervaring adviseren en helpen.

Bij zijn rol als 'coach' hoort ook dat de ouderling contact houdt met de contactpersoon van een kleine groep. Dat contact gaat over pastoraat: over het onderling pastoraat binnen de kleine groep én over de pastorale zorg die naast het onderling pastoraat nodig is voor bepaalde gemeenteleden.

Wat dat eerste betreft: de ouderling zorgt ervoor dat hij globaal weet hoe een kleine groep in zijn wijk functioneert. Wie doen ermee en wie niet? En is dat meedoen dan regelmatig of juist niet? En als gemeenteleden niet meedoen, wat is dan de achterliggende reden? De ouderling mag ook weten wat er in grote lijnen in een kleine groep besproken wordt. Dat betekent wel dat er een heldere afspraak gemaakt moet worden tussen ouderling en kleine groep over de informatie die de contactpersoon aan de ouderling verstrekt over wat er in de kleine groep wordt besproken. Uiteraard wordt meer gedetailleerde informatie over gemeenteleden alleen gegeven met toestemming van de betrokkene.

In mijn vorige artikel gaf ik een voorbeeld ('zuster S') van onderling pastoraat via een kleine groep. Zuster S vertelt tijdens een ontmoeting van de kleine groep dat ze in het ziekenhuis zal worden opgenomen voor een kijkoperatie. In de kleine groep wordt voor haar gebeden. Bij dit voorbeeld stelde ik de vraag: waar is de ouderling? Staat hij buitenspel of werkt hij achter de schermen?

Inmiddels is wel duidelijk geworden dat de ouderling zeker niet buitenspel staat. Hij kan zuster S van te voren gestimuleerd hebben om haar verhaal aan de kleine groep te vertellen en om gebed te vragen. Hij kan de kleine groep (inhoudelijk) gemotiveerd hebben om te bidden voor zuster S. Ik zou daarom zeggen: als een echte coach werkt de ouderling inderdaad achter de schermen. Dat is juist de verschuiving in zijn 'profiel', van de 'oude' situatie naar de 'nieuwe' situatie.

Aanvulling nodig

Zoals gezegd gaat het contact tussen ouderling en contactpersoon van de kleine groep ook over de pastorale zorg die naast het onderling pastoraat nodig is voor bepaalde gemeenteleden. Want onderling pastoraat is een basale vorm van pastoraat die niet altijd toereikend is. Er zijn situaties die de pastorale mogelijkheden van een kleine groep overstijgen. In zo'n geval is er 'aanvullende' pastorale zorg nodig. Daarbij valt te denken aan verschillende situaties. Ik noem enkele voorbeelden:

- *Situaties van ernstige ziekte.* Een gemeentelid dat bij een kleine groep hoort, kan te maken krijgen met ernstige ziekte. Daardoor wordt meteen al het actief meedoen aan de bijeenkomsten van de kleine groep onmogelijk. Natuurlijk zal de kleine groep in zo'n situatie zo veel mogelijk meeleven en bidden voor het betreffende gemeentelid. Maar in de

³ In mijn vorige artikel maakte ik wel deze kanttekening: "Er is overigens wel verschil tussen een kerk-met-kleine-groepen en een kleine-groepen-kerk. In het eerste geval zijn er in een bepaalde kerk kleine groepen waar gemeenteleden wel of niet aan mee kunnen doen. In het tweede geval hoort bij het lidmaatschap van een kerk dat je bij een kleine groep bent ingedeeld. Dan impliceert het lidmaatschap van de kerk dat je ook lid bent van een kleine groep."

⁴ Een andere vorm is dat kleine groepen een leider hebben: iemand die leiding geeft aan de samenkomsten van de kleine groep en ook als aanspreekpunt/spreekbuis fungeert.

meeste gevallen is het voor zo'n kleine groep (helaas!) niet mogelijk om aanvullende pastorale zorg te bieden met het oog op de verwerking van zo'n ziekte in relatie tot God. In zo'n situatie zorgt de ouderling, in overleg met de contactpersoon van de kleine groep, voor die nadere, pastorale zorg. Wellicht kan hij die zorg zelf bieden (afhankelijk van zijn mogelijkheden). Anders moet de hulp van anderen ingeroepen worden.

- *Conflict-situaties.* Binnen een kleine groep kan zich een conflict voordoen. In zo'n situatie is de ouderling meestal de aangewezen persoon om te bemiddelen en naar een oplossing te zoeken. Of hij zoekt naar mogelijkheden om het conflict via een andere bemiddelaar uit de wereld te helpen. Wat ook kan gebeuren is dat iemand uit een kleine groep bij een conflict betrokken is (dat zich verder buiten de kleine groep afspeelt). Ook dan kan de ouderling soms een bemiddelende rol spelen. Verder is de ouderling ook degene die voor de leden van een kleine groep het aanspreekpunt is als zich binnen de kleine groep een meningsverschil of een andere moeite voordoet.
- *Situaties van tuchttoefening.* Bij onderling pastoraat via een kleine groep hoort ook dat je elkaar aanspreekt op 'leer en leven' en elkaar zonodig in een geest van liefde terechtwijst. Het is mogelijk dat een gemeentelid zich moeilijk laat terechtwijzen en ook vervreemd raakt van de kleine groep. Daarbij kan ook de tuchttoefening door de kerkenraad een rol gaan spelen. Dan ontstaat de situatie dat een gemeentelid niet meer meedoet met de kleine groep en dat de ouderling dat gemeentelid bezoekt in het kader van tuchttoefening. Vanzelfsprekend doen zich in dit soort situaties allerlei variaties voor. Maar het gaat erom dat zo'n situatie inderdaad de pastorale mogelijkheden van een kleine groep overstijgt.

Als er in een concrete situatie aanvullende pastorale zorg nodig is, dan kunnen de ouderling en de contactpersoon van de kleine groep daarover afspraken maken. Daarbij gaat het voornamelijk om twee mogelijkheden:

- (1) In een kleine groep kan extra pastorale bekwaamheid aanwezig zijn. Dat zal niet vaak het geval zijn, maar op zich is het mogelijk. Een pastor-vrijwilliger: iemand heeft gaven op het gebied van pastoraat en kan geschoold zijn in voor het pastoraat belangrijke aspecten zoals bijvoorbeeld gespreksvoering (ik denk aan mensen die in de hulpverlening werken of die bepaalde pastorale cursussen hebben gevolgd). Over het bieden van pastorale zorg kunnen dan nadere afspraken gemaakt worden tussen het betreffende gemeentelid, de ouderling, zo'n pastor-vrijwilliger en de contactpersoon.
- (2) Meestal zal de aanvullende pastorale zorg gegeven worden door iemand die niet tot de kleine groep hoort. Dat kan de (wijk-)ouderling zelf zijn. Of een pastor-vrijwilliger. Of een pro-

fessionele pastor. In zo'n situatie komt de pastoraal werker of de predikant van de gemeente in beeld.

In beide gevallen blijft de kleine groep zo veel mogelijk actief in het meeleven met het betreffende gemeentelid. Want de aanvullende pastorale zorg komt niet in plaats van de basale pastorale zorg die de kleine groep kan bieden. Als iemand van een kleine groep bijvoorbeeld betrokken is bij een conflict, dan blijven zowel het onderling pastoraat via de kleine groep (meeleven, bidden) als het ambtelijk en/of professionele pastoraat (via de ouderling en/of de predikant) nodig.

inmiddels is wel duidelijk geworden dat de ouderling zeker niet buitenspel staat

Verder wijs ik er nog op dat een ouderling als geestelijk leider van de gemeente verantwoordelijkheid heeft voor het toelaten van doopleden/catechumenen tot de doop en/of tot het doen van geloofsbelijdenis. Deze verantwoordelijkheid leidt tot eigen pastorale activiteiten in zijn wijk.

Winst en verlies?

Wat valt er nu te noteren aan winst en verlies als je de 'oude' situatie vergelijkt met de 'nieuwe' situatie (zie de beschrijving in mijn vorige artikel)? Zonder helemaal volledig te willen zijn noteer ik de volgende plus- en minpunten:

- Een pluspunt is dat gemeenteleden die in een kleine groep functioneren, veel vaker en regelmatig 'basale' pastorale zorg ontvangen dan in de 'oude' situatie. Zoals ik heb aangegeven denk ik dan aan: informeren naar elkaars situatie, omzien naar elkaar, meeleven, delen van vreugde en verdriet, met elkaar en voor elkaar bidden. Als een kleine groep één keer per maand of per zes weken bij elkaar komt, dan is dat ook de frequentie van die basale pastorale zorg.
- Rekening houdend met het bijbelse gegeven dat gemeenteleden actief zijn in het pastoraat vind ik het ook winst dat gemiddeld genomen gemeenteleden in de 'nieuwe' situatie meer actief betrokken en ingeschakeld worden in het pastoraat.
- Ik heb in mijn vorige artikel geconstateerd dat er een wisselwerking is tussen het stagneren (in de afgelopen jaren) van het pastoraat door de ouderlingen en de groei van het pastoraat door gemeenteleden. In die ontwikkeling zitten verlies-momenten. Ik heb genoemd dat de verminderde beschikbaarheid van christen-mannen voor het ambt van ouderling te maken kan hebben met onwil (in de zin van minder inzet en bereidheid om werk en kerk te combineren). Toch wil ik nu wel als winst noteren dat de groei van onder-

ling pastoraat via kleine groepen een werkwijze voor de ouderlingen mogelijk maakt waarbij zij meer achter de schermen werken (stimulerend en toerustend). Daardoor is ook meer flexibiliteit mogelijk als het gaat over de grootte van een ouderling-wijk. In de 'oude' situatie (de ouderlingen doen de bezoeken) vraagt toename van het aantal adressen in een gemeente ook om uitbreiding van het aantal ouderlingen (en diakenen). In de 'nieuwe' situatie kan het aantal adressen van een ouderling-wijk toenemen zonder dat de pastorale zorg meteen in de knel komt.

- Vanuit de 'oude' situatie gezien kan als verliespunt genoteerd worden dat een ouderling in de 'nieuwe' situatie niet meer of veel minder op alle adressen in zijn wijk komt. Dat kan de indruk wekken dat hij minder betrokken zou zijn, zeker voor het besef van gemeenteleden die groot geworden zijn met de 'oude' situatie. Daarbij maak ik wel de

kanttekening dat in de afgelopen jaren ook in de 'oude' situatie minder of meer gemeenteleden feitelijk niet meer ten minste één maal per jaar door de ouderling bezocht werden.

In een volgend artikel wil ik nog wat verder nadenken over de (specifieke) taken van de ouderling-ambtsdrager. Daarbij hoort ook de vraag in hoeverre het nieuwe profiel van de ouderling (zoals ik dat beschreven heb) past bij de taakomschrijving van de ouderling in het bevestigingsformulier en in de Kerkorde (art. 21), twee documenten waar beschreven wordt dat van de ouderlingen verwacht wordt dat ze zelf de gemeenteleden bezoeken.

Dr. P.W. van de Kamp is universitair docent Praktische Theologie aan de Theologische Universiteit in Kampen.

Dit artikel is ook te vinden op www.gkv.nl onder pastoraat.

uit de kerken

St. Jans klooster-Kadoelen - beroepen: J. Janssen te Enumatil
Middelburg - beroepen: W.H. de Groot te Nieuwerkerk aan den IJssel
Rijnsburg i.c.m. Valkenburg - beroepen: B. Schaaij te Dronten
Zwolle-Noord - beroepen (2e beroep): Jac. Ophoff te Roden, die dit beroep heeft aangenomen.

Amersfoort-Centrum - beroep aangenomen: J.B. Wilmink te Axel (missionaire dienst Gent), die bedankte voor Hoogland

Zuidhorn - Dinsdag 7 februari is ds. C. Stam op de leeftijd van 92 jaar overleden. Cornelis Stam werd geboren op 14 maart 1913 te Wanneperveen. Hij studeerde theologie te Kampen en werd in 1943 predikant te Tweede Exloërmond. Daar was hij betrokken bij de Vrijmaking, nadat hij begin september 1945 geschorst werd. Hij bleef predikant in Tweede Exloërmond, en diende tot 1947 mede de kerk van Musselkanaal. Daarna stond hij in Ermelo (1947) en Groningen (1951). In 1980 ging ds. Stam met emeritaat.

KERNREDACTIE:

Dr. E.A. de Boer,
 Prof. Dr. B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Drs. A.L. Th. de Bruijne, Drs. I.D. Haarsma,
 Prof. Dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten,
 J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, Drs. E. Brink, J.M. de Jong,
 Ds. G. Riemer, Dr. J. Smelik,
 Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
 Scholma Druk bv, Postbus 7
 9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
 E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
 post via bovengenoemde postbus.
 Uitgever: Print Media bv, Bedum
 Technische realisatie:
 Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE:

Scholma Druk, postbus 7,
 9780 AA Bedum.
 Telefoon: 050 - 3013636.
 Fax: 050 - 3012732
 (o.v.v. Reformatie).
 E-mail: reformatie@scholma.nl
 ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

abonnementsprijs € 49,95
 studenten € 19,50;
 buitenland € 109,00
 - abonnementsjaar loopt van
 1 januari t/m 31 december
 - opzegging van het abonnement dient 1
 maand voor aanvang van het nieuwe abon-
 nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
 geschieden (voor 1 december)

Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
 verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
 bibliotheek voor blinden en slecht-
 zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
 fax 050-4091252
 e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
 Prijs: € 0,45 per mm.
 Contracttarief op aanvraag.
 Aanlevering advertenties in overleg.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
 gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
 blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
 ISSN 0165-5191

Vrije toegang

“Doe maar wat hij jullie zegt, wat het ook is”. Joh.2 vers 5

A. Kamer ■

“Doe maar wat Hij jullie zegt”. Moeder Maria treedt terug en laat het wijnprobleem aan de Heer over. Zij aanvaardt Jezus' recht om op eigen tijd en wijze hulp te bieden. In haar bevel tot de knechten blijkt haar verwachting dat Jezus zal ingrijpen. Anders dan zij verwachtte.

De bruiloft van Kana staat vermeld in het verslag over de dienst in de eerste week van het publieke optreden. Als doelgerichte actie: “Dit heeft Jezus in Kana, in Galilea, gedaan als eerste wonderteken; hij toonde zo zijn grootheid en zijn leerlingen geloofden in hem” (Joh. 2:11). Richtinggevend en vormend het geloof in de aard van de grootheid van de Heer.

De Heer deed vrijuit wat men overeenkomstig de joden met de reinigingsvoorschriften naar aanleiding van de wet van Mozes had willen bewerken: hij maakt het feest vrij toegankelijk, geschikt als werkplaats van het Koninkrijk van God. Zo gaf Hij op de bruiloft van Kana het eerste teken, signaal van het Koninkrijk van God en van Zijn grootheid, heerlijkheid.

Op een trouwerij. Een heel gewoon menselijk gebeuren. In de gemeente van Christus vooral ook het begin van het aanvangen van het meest omvattende instrument voor de opbouw van het Koninkrijk Gods: het gezinsleven. Vrij en vrijmoedig te aanvaarden, zo toont hij. Zonder voorwaarde onder Gods zegen. Met Ps. 127 en 128 werkplaats voor de huiselijke dienst van het verbond. Het feest mocht doorgaan met voorbijgaan aan het joodse reinigingsgebruik. Het water in het gereedstaande reinigingsvaatwerk werd zelfs veranderd in de feest-dronk van grote kwaliteit.

In de loop van het bruiloftsfeest blijkt dat er te weinig wijn is. Een blamage van een blij en vrolijk begin. De eer van het nieuwe gezin wordt aangetast. Een smaad die jarenlang meegedragen zal worden. In Kana wilde men de trouw vieren in overeenstemming met het reinigingsgebruik van de joden.

D.w.z. zonder reiniging geen toegang. De Heer zet echter de deur breed open. Op gezag van Jezus is er geen voorwaarde vooraf.

Op dat moment doet de Heer het eerste wonderteken, dat de leerlingen overtuigt en doet geloven. Hij toont het principe van de dienst van de Heer. De Mensenzoon wijst een beschermde werkplaats voor de dienst in het Koninkrijk, voorgift op de messiaanse welvaart.

De Heer handelt in eigen bevoegdheid. Hij stelt zijn eigen tijd. “Mijn uur is nog niet gekomen”, kreeg Maria ten antwoord. Daarop geschiedde dit wonder als signalement van het reinigend, herstellend werken van de Heer. Hij neemt de schroom weg. Het joodse ‘schoonmaakmiddel’ is door Hem overbodig geworden. De trouw mag in vreugde gevierd worden.

De Heer laat de gereedstaande reinigingsvaten vullen met water. De inhoud blijkt daarop veranderd te zijn in wijn van zo hoge kwaliteit, dat de ceremoniemeester vraagt waarom deze wijn niet naar goede gewoonte als eerste is geschonken?

“Doe wat Hij zegt”, zo zei Maria, “wat het ook is”. Het is goed op de weg van de Heer, die de ware wijnstok is, te letten. Ingeplant in Hem draag je vrucht voor het Koninkrijk van God, hoe gewoon en hoe menselijk je dienst ook is. Ook vermoeide en besmeurde handen, gewond in de gehoorzame dienst van het Koninkrijk worden om Hem gezegend. Ook in een trouw waar de schending van het leven vanwege de zonde op het diepste voelbaar kan zijn.

Principieel herstelwerk signaleerd!

“Dit heeft Jezus in Kana, in Galilea, gedaan als eerste wonderteken; hij toonde op die manier zijn grootheid en zijn leerlingen geloofden in hem”.

Ds. A. Kamer is emeritus-predikant van de Gereformeerde Kerk te Groningen-Noord en woont in Hoogland

Dipsaus?

wandelen met God

**Laatst las ik een artikel over 'dominee en dipsaus'.
Een prikkelend verhaal over preken die te prettig zouden zijn.**

B. Luiten ■

Te warm?

De vergelijking werd getrokken met een kaasfondue. Het brood wordt daarbij gedipt in een saus die lekker warm is. Zo zouden dominee's vandaag preken. Met allerlei verhalen over Gods liefde en vaderhart zouden ze de gemeentelieden een lekker warm gevoel bezorgen. Ieder wordt gekoesterd en kan zich behaaglijk wentelen in een saus van genade, zondag aan zondag.

Maar waar zijn dan de echte preken? Preken over de God die toornst over de zonden, en die radicale keuzes vraagt? Over de smalle weg en de enge poort?

Ik las ook over het mensenleven dat door de woestijn behoort te gaan. Vreugde is bedrieglijk en leidt tot hoogmoed. Weg dipsaus. Bekeer u!

Bent U het, die komen zou?

Toen ik dit soort dingen las, ging door mij heen: 'dit komt mij bekend voor'. Niet alleen omdat mij dit persoonlijk gezegd is, door de jaren heen, in allerlei varianten.

Maar vooral omdat deze vraag zo levensecht in de bijbel staat! Het is precies waarom Johannes de Doper gezanten stuurt tot Jezus, met de vraag: 'Bent u degene die komen zou, of moeten we een ander verwachten?' (Luc. 7:19).

Wat een vraag!

Johannes had Jezus toch zelf aangewezen, met die prachtige woorden: 'Daar is het lam van God' (Joh. 1:36). Duidelijker had hij het niet kunnen zeggen. En dan nu deze vraag: 'bent U het echt?!'

Dit laat zich alleen verklaren vanuit de tegenstelling die Johannes meent te zien. Zelf heeft hij opgeroepen tot berouw en boetedoening, tot verootmoediging en bekering. Anders zou niemand de Messias kunnen ontmoeten. Johannes predikte in de woestijn, mensen moesten hun huizen en welvaart verlaten om naar hem toe te komen en te luisteren. Vervolgens moesten ze in het doopwater heel hun oude leven verlaten. *Dieper kan het niet gaan.* Bekeer u! Steel niet meer, bedrieg niet meer, deel met liefde uit van wat je hebt. Geloof in God! Het kostte Johannes alles. Hij leefde al heel

sober. En door deze prediking, zelfs aan het adres van Herodes, zit hij nu in de gevangenis, een naar donker hol.

Maar dan Jezus, dat lijkt zo anders! Hij maakt iedereen blij, zieken worden genezen, zondaren worden ontvangen, tollenaars eten en drinken met Hem. Het schijnt niet op te kunnen. Wat een dipsaus! Het volk is enthousiast en verheugt zich in God.

Bent U het wel?

Bent U echt degene die komen zou?

Het Koninkrijk en de weg

Het antwoord van Jezus is veelzeggend. Hij laat de gezanten van Johannes teruggaan met woorden van Jesaja: blinden kunnen weer zien, verlamden kunnen weer lopen, enz. Daar zal de gelovige Johannes wel genoeg aan hebben, hij zal die woorden wel herkennen.

Maar dan het volk, dat daar omheen staat. Wat voor indruk houdt men hieraan over? Heeft Johannes kritiek op Jezus? Is Jezus te soft en te barmhartig? Of was Johannes te streng en te hard? Het verschil tussen beiden is evident. Jezus gaat daarop in. Hij neemt de prediking van Johannes helemaal voor zijn rekening. Tegelijk doet Hij van zijn eigen optreden niets af. Maar Hij laat zien hoe beiden bij elkaar horen.

Jezus laat zien hoe *het Koninkrijk* is, dat in Hem uit de hemel over de aarde komt. Het is het rijk van Gods licht, van doorbrekende genade, van overwinnende liefde, van verrassend herstel van relaties. Dat alles zonder enige beperking of grens. Ieder mag komen, voor elke zondaar is behoud, voor het grootste kwaad vergeving. Verheugt u! Niet met mate! En Johannes dan? Hij heeft laten zien, hoe *de weg naar dat Koninkrijk* is. Hoe je daarin binnen gaat met lege handen, in besef van eigen verlorenheid. Hoe het ingaan alles in je leven omvat, voortaan dien je één Heer.

Op die manier passen Johannes en Jezus bij elkaar, sluiten ze naadloos op elkaar aan. Je moet niet kiezen tussen beiden, maar hun boodschap bij elkaar optellen. Terwijl er wel sprake blijft van een minder en een meer: Johannes is groot, maar de kleinste die het koninkrijk binnengaat is groter dan hij (Luc.

7:28). De weg is belangrijk, maar is geen doel in zichzelf. Dat is het Koninkrijk wel. Daarover zal het gaan, als straks de apostelen de wereld in gaan. Zij gaan Jezus verkondigen, niet Johannes, al is diens boodschap van blijvende waarde.

Is het nooit goed?

De narigheid is evenwel, dat mensen toch willen kiezen. Omdat er iets in ons zit van 'zo wil ik het hebben'. Dat hebben niet-christenen op hun manier, en christenen nemen dat in hun nieuwe leven zomaar mee. Een voortdurende bron van spanning kan dat in de gemeente zijn.

Mensen kiezen toch zelf, ook al zeggen ze te geloven in God. Jezus wijst dat treffend aan in het bekende beeld, dat Hij op zijn onderwijs laat volgen. Jullie lijken wel kinderen, zegt Hij, die op het marktplein zitten en elkaar toeroepen:

'toen we voor jullie op de fluit speelden, wilden jullie niet dansen, toen we een klaaglied zongen, wilden jullie niet treuren' (Luc. 7:32).

Kinderen spelen alles na, een bruiloft en een begrafenis. Bij een vrolijk wijsje moet je dansen, bij een treurig liedje huilen. Maar hoe zijn kinderen onder elkaar? Die willen niet doen wat de ander zegt, ze willen steeds net wat anders. Bij een vrolijk wijsje hebben ze geen zin om te dansen, ze zeggen: 'speel maar wat anders'. En bij een treurig liedje zeggen ze: 'heb je niet wat vrolijkjes?' Zo zijn kinderen. Jezus zegt: *zo zijn jullie ook!* De boodschap van Johannes vonden jullie te zwaar, dat was een excuus om niet te luisteren. En de openbaring van het Koninkrijk is veel te vrij en te vrolijk voor iedereen, dat kan zo gemakkelijk niet zijn, vinden jullie. Alweer een reden om kritiek te leveren en je af te keren. *Maar dat ligt dus helemaal aan jezelf!* Je wilt, als je Gods Woord hoort, steeds net een andere toonzetting. Dat kun je vroom zeggen, maar in feite laat je de predikers naar je pijpen dansen.

Recht voor God

Hier moest ik aan denken, toen het over die dipsaus ging. Er is niets nieuws onder de zon. Het Woord van God kent allerlei toonhoogten, nu eens hoor je deze, dan weer die. Ze wisselen elkaar af, dat heb je nodig.

Maar zeg toch niet, als je het Woord hoort, 'nu wil ik een andere toon'. Vraag je alleen af, of het het Woord van God is dat je hoort. Zo ja, luister dan, en geloof. Als je over Gods liefde hoort, zeg dan niet 'dat is te veel dipsaus'. Dat kan vroom klinken, maar is het geen eigen kieskeurigheid?

En waar het mij vooral om gaat: hoe wil je ooit het Woord van God anders prediken? Hoe wil je ooit anders spreken in dienst van God dan over zijn eindeloze liefde voor een afgevalen wereld? Liefde waarin voor ons het licht is en

het leven? Waar zul je het anders over hebben dan over Jezus Christus en die gekruisigd? Het gaat altijd over de Zoon van God, die alles losliet om ons te behouden. Die zijn leven gaf tot in de dood, om ons bij de Vader te brengen. Als je daar recht over preekt, verbleken alle dipsausen daarbij. Nooit kan dat te veel worden gezegd, alleen maar te weinig.

Maar de woorden van Johannes dan? Waar blijven die? Waar zijn de donder en de bliksem van de vermanende preken? 'Dominee, zeg nou eens precies wat wel en wat niet mag (vooral voor de anderen, niet voor mij)!' Johannes preekte geen donder en bliksem, hij verkondigde de ingang tot dit rijk van licht en leven. Hij zette de mensen recht voor de Koning die kwam. *Meer indringende vermaningen ik niet, dan wanneer de prediking de mensen recht voor God zet.* En hen aanspoort nu zelf tot God te gaan en aan Hem antwoord te geven. Het Woord brengt mensen recht voor kruis, bevrijdend sterven, liefdevolle betaling. Wat is je antwoord, o mens? Zeg het Jezus zelf. Ga je nu zonden liefhebben of zonden haten?

De prediking brengt mensen *in relatie met God*. Hij heeft je lief als zijn eigen kind. Hij is er voor jou. Ben jij er voor Hem? Verbond is *vriendschap*, van harte en wederzijds. Wat is hierop je antwoord? Voor welke vriend kies je nu?

Dit is de meest indringende vraagstelling die ik ken. Dat de preek overbrengt hoe God naar je hart vraagt. Omdat zijn hart naar je uit gaat. Dit is prediking van liefde, trouw, relatie, herstel, in heden en toekomst. Laat niemand ooit mij verwijten dat dat te veel dipsaus is. Ik mag het evangelie niet kleineren. Die prediking is *tegelijk* vermaning, omdat God zo dichtbij komt. Wat zeg je dan, recht voor Gods aangezicht? En wat ga je doen, met de Geest in je hart?

Lachen én huilen

Vertaal dit ook naar je persoonlijk leven. Hoe vaak heb je niet, als je blij bent met God, dat je ineens denkt: 'ben ik niet te blij, ben ik oppervlakkig, vergeet ik mijn zonden?' Of als je bedroefd bent, dat je ineens denkt: 'ben ik nou een christen, waar is mijn geloofsblijdschap?' Het zit echt in ons, om het steeds net anders te willen dan je het krijgt of ervaart. Maar je moet niet kiezen, je mag optellen. Recht voor Gods aangezicht mag je van harte blij zijn, optimistisch, vol plannen en idealen, want God is met je. Halleluja! Terwijl Hij weet wie je bent, dat is geen aftrekpost, maar verdiept je vreugde. En bij God kun je ook treuren, als je kijkt naar de ravage in je leven. En als je daarbij denkt aan Jezus' kruis, dat hier op aarde stond. Dat verdriet blijft. Maar daar zijn geen aparte preken voor nodig. Juist in het licht zie je wat donker is.

Ds. B. Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum

Calvijn over Ezechiëls visioenen

Het is bekend dat meer dan 2000 preken die Calvijn in Genève gehouden heeft, tijdens zijn leven zijn genoteerd. Jammer genoeg zijn er veel verloren gegaan, ze zijn als oud papier verkocht in 1805.

A.N.S. Lane ■

Er zijn nu drie soorten preken van Calvijn. De preken die in de zestiende eeuw zijn uitgegeven, op basis van de gemaakte afschriften. De preken die jammer genoeg kwijt zijn. De preken die er nog wel zijn, en die vanaf 1936 in druk verschijnen.

Van 1552 tot 1554 preekte Calvijn het hele boek Ezechiël door. De afschriften van deze preken werden ingebonden in drie banden. Daarvan zijn alleen de eerste (over Ez. 1-15) en de derde (over Ez. 23-48) bewaard gebleven. De tweede band met 51 preken over Ez. 16-22 is jammerlijk zoek geraakt, op drie preken na waar een afschrift van bewaard is. Erik A. de Boer heeft een deel van de Ezechiël-preken bewerkt voor uitgave in de serie *Supplementa Calviniana*. Dat deel moet nog uitkomen, maar als bijproduct zijn deze 'historische en hermeneutische studies' verschenen.

Calvijn heeft ook colleges over Ezechiël gegeven in de laatste maanden van zijn leven; dat werk bleef steken bij hoofdstuk 20. Voor Calvijns exegetische behandeling van de tweede helft van Ezechiël zijn we dus volledig afhankelijk van de preken. Tenminste tot aan hoofdstuk 39, want Calvijn behandelde Ez. 40-48 wel erg beknopt: in niet meer dan één preek!

Het boek heeft drie onderdelen. Het eerste deel plaatst de preken tegen de achtergrond van de Ezechiël-uitleg vóór Calvijn. De vier hoofdstukken zijn gewijd aan 'De kerkvaders', 'De monniken' (dit hoofdstuk had misschien beter 'De middeleeuwen' kunnen heten), 'De collega's' (d.w.z. Calvijns rooms-katholieke en protestantse tijdgenoten) en 'De Joden'. Het tweede deel onderzoekt Calvijns benadering van 'openbaring in visioenen'. De drie hoofdstukken gaan over zijn onderwijs in het algemeen, over zijn behandeling van de visioenen in Ez. 1-3 en 8-11 en over zijn bespreking van de 'symbolische handelingen' beschreven in Ez. 4:1-5:4, 12:1-20, 24:15-24, 37:15-28. Het derde deel tenslotte analyseert zijn prediking over Ez. 36-48. Er zijn vier hoofdstukken over Ez. 36, 37, 38-39 en 40-48, en een afsluitend hoofdstuk met conclusies.

Calvijns bronnen voor de uitleg van Ezechiël

Wie Calvijns preken leest tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Ezechiël-uitleg, ontdekt dat Ezechiël van de vier grote profeten de minste aandacht heeft gekregen. De Boer gaat na wie Calvijn zijn voorgedaan, en is in het algemeen terecht voorzichtig als het gaat over wat Calvijn gelezen heeft en wie zijn uitleg beïnvloed heeft. Toch wil hij aannemelijk maken dat we de invloed van Hiëronymus in Calvijns preken mogen verwachten (36vv). Hij beroept zich daarvoor op de talrijke aanhalingen van deze kerkvader in Calvijns colleges over Ezechiël in de jaren 1563-64. Daar mag je vraagtekens bij zetten, niet alleen omdat de preken tien jaar eerder (1552-54) zijn gehouden dan de colleges, maar ook omdat Calvijn - zoals de schrijver opmerkt (163) - heel weinig tijd had om zijn preken voor te bereiden. In de samenvatting achteraf wordt het dan ook terecht wat meer bescheiden geformuleerd: 'de kerkvader die Calvijn hoogstwaarschijnlijk gebruikte bij de voorstudie voor zijn preken over Ezechiël' (38).

De Boer houdt het voor mogelijk dat Hiëronymus niet rechtstreeks invloed op Calvijn heeft uitgeoefend, maar bijv. via de Glossa ordinaria of via de Postilla van Nicolaas van Lyra (246). Maar alles wijst erop dat Calvijn deze bronnen niet heeft gebruikt voor zijn Genesiscommentaar dat hij in dezelfde tijd als de Ezechiëlpreken schreef, en het past ook meer bij hem dat hij Hiëronymus zelf heeft willen raadplegen. Later stelt de schrijver dat Calvijn Oecolampadius heeft gebruikt voor zijn Ezechiëlcolleges. Hij baseert dit op overeenkomsten in de uitleg van beiden. Hij schrijft dan: 'er is geen reden om aan te nemen dat Calvijn ook in andere bronnen zulke verwijzingen zal hebben gevonden' (83). Misschien niet, maar als je andere mogelijke bronnen niet hebt gecontroleerd, is er net zo min grond om aan te nemen dat hij ze niet ergens anders gevonden kan hebben. Bovendien was Calvijn er de exegeet niet naar om zijn voorgangers domweg over te schrijven. Ook in het derde onderdeel komt de kwestie

van de bronnen ter sprake. Het probleem is dat Calvijn in zijn preken maar een beperkt aantal keren uitdrukkelijk verwijst naar de auteur bij wie hij aansluit. De schrijver lijkt dan ook af te gaan op plaatsen waar Calvijns verklaring overeenstemt met die van zijn voorgangers. Dat is een twijfelachtige argumentatie, of je moet ervan uit willen gaan dat zijn uitleg niet meer inhield dan een keus uit de meningen van zijn voorgangers.

Maar het moet gezegd: de schrijver is voorzichtig. Vandaar dat de 'oppervlakkige gelijkenis tussen de algemene strekking van de verklaringen van Theodoretus en Calvijn' niet kan bewijzen, dat de laatstgenoemde de eerstgenoemde werkelijk had gelezen (205). Terecht waarschuwt hij, dat 'geïmproviseerde uiteenzettingen die teruggaan op in het geheugen opgeslagen historische kennis, niet kunnen dienen om vast te stellen welke werken Calvijn op een bepaald punt in zijn leven gelezen heeft' (212). Desondanks beweert hij, op grond van tamelijk vaag bewijs ('détails als dit'), dat Calvijn gebruik maakte van de *Hebraica Biblia* van Münster, en van de commentaren van Oecolampadius en Pellikan (223). Dat Calvijn Hiëronymus (222v) en Münster gebruikt heeft, is aannemelijk, maar dat hij voor deze preken (niet voor de colleges tien jaar later) de commentaren van twee andere tijdgenoten geraadpleegd heeft, vraagt gezien Calvijns tijdgebrek meer bewijs.

In het slothoofdstuk dringt de schrijver wijselijk aan op terughoudendheid inzake het aanwijzen van bronnen, gegeven het beperkte tekstbestand van zestien preken (247). Daar zou je nog aan toe kunnen voegen, dat Calvijn in preken zelden uitdrukkelijk verwijst naar meningen van anderen. Dat maakt je afhankelijk van parallelle gedachtegangen - een veel minder betrouwbare basis dan uitdrukkelijke citaten. Dat ligt in zijn colleges en commentaren wel anders!

Calvijns bronnen voor de oude geschiedenis

Deze kritiek op enkele m.i. niet sluitend bewezen conclusies doet niets af van de zorgvuldigheid waarmee over het algemeen de bronnen worden onderzocht. Als dat gedaan wordt met diverse werken van Calvijn, wordt een algemeen patroon zichtbaar. Zelf heb ik bijv. geprobeerd de bronnen te traceren die Calvijn gebruikt heeft voor zijn Genesiscommentaar (geschreven in de tijd dat Calvijn over Ezechiël preekte), en Max Engammare heeft hetzelfde gedaan voor Calvijns latere Genesispreken. Deze studies bevestigen dat Calvijn Hiëronymus heeft geraadpleegd voor zijn commentaar en Münster voor zowel het commentaar als de preken over Genesis.

De Boer maakt de opmerking, dat 'een onderzoek naar Calvijns bronnen voor de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten een *desideratum* is voor de Calvijnstudie' (207). Goed gezien! In mijn studie van de bronnen voor de Genesiscommentaar, kon ik de meeste citaten van Calvijn wel thuisbrengen omdat hij niet meer dan een tiental boeken had gebruikt. Maar één bepaalde categorie citaten was bijzonder weerbarstig. In zijn verklaring van Genesis 2:10 citeert Calvijn een aantal klassieke werken over de oude geschiedenis en aardrijkskunde, maar het is me niet gelukt de bron te vinden waaraan hij dit citaat en andere soortgelijke verspreide aanhalingen verderop in zijn commentaar ontleend kan hebben.

Betekent dit dat Calvijn al die klassieke werken zelf gelezen moet hebben? En zo ja, ging hij dan af op wat hij zich

herinnerde van vroegere lezing of pakte hij bij het schrijven van een commentaar op een enkel vers die boeken er werkelijk bij? Dat laatste lijkt me onwaarschijnlijk voor zo'n drukbezette man. Of beschikte hij over het een of andere verzamelwerk dat aan mijn aandacht is ontsnapt, maar dat een specialist in de kennis van de oude geschiedenis en aardrijkskunde in de zestiende eeuw wel kent? Of had Calvijn een assistent die hem daarmee hielp? Over Calvijns gebruik van de kerkvaders weten we al heel wat, maar dit is een vruchtbaar en nog praktisch helemaal braakliggend studieveld. F.L. Battles deed een uiterst nuttig onderzoek naar de bron voor de aanhalingen uit de klassieken in Calvijns commentaar op Seneca. Iets dergelijks hebben we ook nodig voor zijn bijbeluitleg.

Het is erg zinvol dat Erik de Boer de uitleg die Calvijn geeft van dit deel van Ezechiël, vergelijkt met de exegese van anderen, bijv. Luther. Het blijkt karakteristiek voor Calvijn te zijn dat hij deze profetieën betreft op de tijd nadat Ezechiël ze ontvangen heeft, tot en met de tijd van Christus, maar in tegenstelling tot veel van zijn collega's commentarenschrijvers geen direct verband ziet met zijn eigen tijd.

Het is niet de moedertaal van de schrijver, maar de kwaliteit van het Engels is uitstekend. Ik kwam slechts een enkele vergissing tegen (twee keer 'de' voor 'the'). Het boek is ook goed verzorgd, al zijn helaas de bijschriften bij de twee illustraties (het interieur en het exterieur van de 'Temple de la Madeleine' waar de preken over Ezechiël zijn gehouden) verwisseld.

Dit is een waardevolle studie. Ze plaatst de preken over Ezechiël tegen de achtergrond van eerdere uitleg, onderzoekt Calvijns bronnen, beschrijft de inhoud van de preken systematisch, en vergelijkt die met de visies van anderen. Aangezien de schrijver vrijwel de enige is die deze preken heeft gelezen sinds de zestiende eeuw, is er veel te leren voor Calvijn-studenten. Dit boek zal ook een uitstekende inleiding bieden op de toekomstige uitgave van de preken.

Dr. Anthony N.S. Lane (*1945, Engeland) studeerde wiskunde en theologie. Sinds 1982 doceert hij *Historical Theology*, en sinds 1996 is hij daarnaast ook *Director of Research* aan de *London School of Theology in Northwood* (www.lst.ac.uk). Als Calvijn-kenner is hij betrokken bij de wetenschappelijke uitgave van Calvijns werken. Sinds kort maakt hij deel uit van de redactie van de *Evangelical Quarterly*. De originele, Engelse boekbespreking is verschenen in het kwartaalblad van deputaten voor betrekkingen met buitenlandse kerken, *Lux Mundi* 24 (2005) No. 4. Deze bewerking in het Nederlands is van R. ter Beek, redacteur van *Lux Mundi* en predikant van de Gereformeerde Kerk te Soest-Baarn.

N.a.v. E. A. de Boer, *John Calvin on the Visions of Ezekiel: Historical and Hermeneutical Studies in John Calvin's 'sermons inédits', especially on Ezek. 36-48* (Kerkhistorische Bijdragen, 21); Leiden: Brill, 2004; xviii + 286 blz.; prijs ff 94; ISBN 9004131833.

Elke regio haar eigen religie

kort historisch

In Duitsland herdacht men vorig jaar de Religievrede van Augsburg. Het was 450 jaar geleden dat er een eind kwam aan een barre en bizarre godsdienstoorlog.

H. Veldman ■

Daarin hadden de rooms-katholieke machthebbers onder aanvoering van keizer Karel V alles op alles gezet om het protestantisme van de vogelvrij verklaarde Maarten Luther en zijn politieke beschermheren te onderwerpen. Mee door Franse en Turkse tegenstand was Karel meer dan eens gedwongen geweest deze strijd uit te stellen of te staken. Maar na 1550 dacht hij de overwinning binnen te kunnen halen - de protestantse leider Maurits van Saksen liep naar hem over. Toch ontging Karel de buit en liep het in 1555 uit op een compromisvrede. Bij de vrede van Augsburg, 25 september 1555, erkenden de hoge heren van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie officieel twee verschillende geloofsrichtingen: de rooms-katholieke en de evangelische. Maar de erkenning van deze godsdiensten had als bijzonderheid een regionale verdeling van Duitsland. De vorsten bepaalden of de inwoners van hun gebied rooms-katholiek dan wel evangelisch zouden mochten zijn. Wie het met de keus van de vorst niet eens was, kreeg gelegenheid zijn onroerende bezittingen te verkopen en met vrouw en kinderen te verhuizen naar een regio waar de kerk van zijn keus de heersende was. Beide partijen spraken af dat ze elkaar niet meer zouden 'bestrijden, beoorlogen en beroven'. Voortaan gold de regel: *wiens land, diens godsdienst*, in het Latijn: *cuius regio, eius religio*. Maar Karel V wilde dit niet meer meemaken, hij trok zich terug in Spanje.

Beperkte tolerantie

Men kan hier dus niet spreken van een volledige, integrale tolerantie, maar een van regio tot regio. Op zich was dat al een grote stap vooruit. Nederland - althans de noordelijke gewesten - zou heel wat jaren later geroemd worden als een verdraagzaam land, waarin naast de heersende gereformeerde kerk de andere godsdienstige groepen *in het hele land* in een redelijke verstandhouding bij elkaar woonden. Toch kende Duitsland ook wel iets in die trant: de vrije rijkssteden (waaronder Augsburg zelf) hadden de bepaling meegekregen dat de beide religies die daar 'tot nu toe lange tijd naast elkaar in gebruik waren geweest' in de toekomst ook zo zouden moeten leven. Historisch waren deze

Buitenportret van Karel V

steden dus voorlopers van een tolerantiepraktijk die later meer integraal zou worden. Toch was er een beperking in deze vredesregeling die onze aandacht nog even moet hebben. Want Duitsland kende natuurlijk méér godsdienstige stromingen en kerken dan de twee die in 1555 vrede sloten. Daaronder waren de dopers (meestal de vreedzame mennonieten) en ook de gereformeerden. Maar voor hen kwam er in 1555 geen vrijheid. Augsburg bepaalde: "Maar alle anderen, die de beide genoemde religies niet aanhangen, worden in deze vrede niet bedoeld, maar zullen daarvan geheel uitgesloten zijn."

En dan beleefde men ook nog problemen met de kloosters en de daaraan verbonden aardse goederen: de keizer wilde dat, als de kloosterlingen overgingen tot de reformatie, de goederen bij de roomse kerk bleven. Maar soms moest hij werkeloos toezien dat de kerkgoederen geseculariseerd werden.

Nieuwe vrede nodig

Geen enkele vrede is ooit afdoende gebleken om de toekomst van de partijen echt veilig te stellen. Ook na 1555 maakte Duitsland het mee dat protestantse regio's weer in handen vielen

van roomse machthebbers. Dat werd door de roomse wereldkerk gesteund met de 'contra-reformatie' die aan 'Rome' een vernieuwd aanzicht gaf. Bovendien bleek 'het protestantisme' ook niet te bestaan: naast veel interne strijd tussen verschillende richtingen binnen het lutheranisme, was er ook van de kant van (vooral) ultra-lutheranen veel bestrijding van de gereformeerden binnen het Duitse rijk. De reformatie toonde hier haar zwakheid, waar eenheid en samenwerking broodnodig was. De Augsburgse religievrede was een broos poppetje. In het jaar 1618 ging het mis. Een nieuwe strijd brak los, de 'Dertigjarige oorlog'. Die bracht veel ellende teweeg: honderdduizenden doden, veel verwoeste steden en geplunderde dorpen, economisch-sociale teruggang tot soms onder de armoedegrens. En de religieuze winst was ver te zoeken. Na drie decennia kwam de vrede van Westfalen, die samenviel met die van Munster in 1648 waarbij ons land als vrij en onafhankelijk werd erkend. De religieuze ver-

houdingen werden opnieuw geregeld. Daarbij moest Rome iets van zijn macht inleveren en was er aan de protestantse kant een belangrijk pluspunt te noteren, namelijk dat de gereformeerden nu wel werden erkend als deelgenoten in de nieuwe Duitse vrede.

Duitsland was in 1648 uitgeput, het stond voor de wederopbouw van zijn samenleving. Daarin werd de tolerantie een nieuwe toekomst gegeven. Die bleek onder meer in de jaren na 1685 toen de Franse gereformeerden, de Hugenoten, het onverdraaglijke besluit tot intrekking van hun godsdienstvrijheid door hun 'zonnekoning' Lodewijk XIV trotseerden en de wijk namen naar o.m. Duitse steden en regio's (Berlijn bijv.) waar ze ongehinderd hun godsdienst konden belijden en beleven. En een steen(tje) bijdroegen aan de verbetering van de economie.

Drs. H. Veldman is kerkhistoricus en woont in Zuidhorn

Boekaankondigingen

Verschenen:

Ds. P. den Butter, Jozua, 208 pag., Buijten & Schipperheijn, ISBN 90-5881-200-6, € 15,90
Jozua is een groot leider van Israel. Hij brengt het volk in het beloofde land. De geschiedenis daarvan wordt graag gelezen. Tegelijk is het boek Jozua een profetisch boek. Het laat zien hoe God blijft omzien naar zijn volk en verwijst naar Jezus, de Messias.

De rubriek 'De Bijbel open' van de Evangelische Omroep heeft een grote kring van trouwe luisteraars. De teksten die ds. P. den Butter in dit programma uitsprak, komen in dit boek beschikbaar voor iedere belangstellende.

Ds. P. den Butter is christelijk gereformeerd predikant te Middelharnis.

Reinier Sonneveld, Jezus 168 pag., Buijten & Schipperheijn, ISBN 90-5881-214-6, € 10,00

Wie is deze persoon, Jezus? Kwam in hem God echt op aarde? Waarom moest Hij sterven?

Is Hij de waarheid of ...? Waar blijft Hij?

Waarom ergert Hij velen en houden anderen zielsveel van hem?

Kan je bij hem je hoogste geluk vinden?

Reinier Sonneveld richt zich in zijn nieuwste boek (type: Kauwgom) de blik op deze Jezus. Met zijn unieke talent om de taal van deze tijd te spreken, confronteert hij jongeren met Jezus. En misschien hun ouders ook wel. Een boekje voor christenen en niet-christenen.

Ds. C. de Boer, Pasen - feest van bevrijding, 114 pag., Uitgeverij Boekencentrum,

Waarom viert de christelijke kerk het Paasfeest? En waarom viert zij dat feest niet op de zelfde dag als de joden Pesach vieren? In beide gevallen gaat het immers om de herdenking van Gods grote daden in de geschiedenis van Israël? Onder de titel 'Pasen - feest van bevrijding' gaat de emeritus predikant en Nieuw Testamenticus ds. C. de Boer uitvoerig in op de Paasdatum en alle daarmee samenhangende vragen.

ISBN 90-239-1920-3, € 10,50

Dr. E.A. de Boer, Zij aan zij, Pleidooi voor een vrouwelijk ambt in de kerk. Hiervan volgt een bespreking in dit blad.

Economie van de eerbied

Kerkmensen nemen elke dag deel aan de markt van geld en goed. In algemene termen zijn de normen en waarden over de 'do's en do'nts van het economisch handelen redelijk bekend. Maar fundamenteel nadenken over de bijbelse boodschap en het vertalen ervan naar de economie en het menselijk handelen blijft een hele opgave. Voor die koersbepaling biedt het boek *'Economie van de eerbied'* een kritische handreiking aan.

J. Westert ■

In *Economie van de eerbied* wordt de bijbel gelezen vanuit de context van ons moderne bestaan. Gangbare formuleringen van de economische vraagstukken worden gelegd naast het bijbels spreken over techniek en veiligheid, handel en ontwikkeling, productiviteit en verdeling, en over rijkdom en armoede. Het bezig zijn met deze vraagstukken vraagt om geloofskeuzen en vernieuwing van de levenshouding. Het boek van Roelf Haan laat op een kritische

hebben met alles wat in ons is; het tweede gebod heeft betrekking op de liefde tot de naaste. Deze twee geboden zijn aan elkaar gelijk. Immers wie niet lief heeft, kent God niet. (1 Joh. 4:17)

Het vijfde gebod is de verbinding tussen de eerste en de tweede tafel. Haan schrijft, dat er daarom ook een groot geheim moet schuilen in het 'eer uw vader en uw moeder'. Dat maakt hij duidelijk met een verwijzing naar Deut. 27:14-26. Daar wordt heel de wet samengevat in een verbod op de afgodendienst, en vervolgens van de liefde tot de kwetsbare naaste. De schakel in dit bijbelgedeelte is vers 16: 'Vervloekt is hij die zijn vader of moeder veracht'. Het geheim van het vijfde gebod ligt in de eerste plaats hierin, dat de ouders degenen zijn die de kinderen vertellen van de grote daden van God. Alle geboden beginnen met 'Gij zult niet'. Het vijfde gebod is een uitzondering op deze regel en is positief gesteld. Als de liefde tot God bij mensen kenbaar wordt, dan vormen de ouders een bijzondere schakel. Zij zijn de eersten die wij zien. En zijn dus als geen ander, de naaste. Waarin ligt dan vervolgens de economische betekenis van het vijfde gebod. De vader of de moeder is de naaste die nadrukkelijk (en buiten onze wil) op onze weg wordt geplaatst, als 'zegger' (boodschapper) die gezag heeft. Bij de woestijnvolken is het gebruik dat ouden van dagen, wanneer zij niet meer mee konden en voor de gemeenschap geen productieve diensten meer konden leveren, in de woestijn werden achtergelaten om te sterven. In Israël was het daarentegen verboden: de zwakke en gebrekkige, wees en weduwe, of de oude niet te eren, niet heel te laten in zijn waarde. Leviticus 19 roept op de oude eer te bewijzen. En Exodus 27:17 zegt: "Wie zijn vader of moeder vervloekt, zal zeker ter dood gebracht worden". Het gaat hier om het woord 'vervloekt', dat beter vertaald kan worden met: in ellende laat. Daar wijst Jezus op in Mattheus 15. De Farizeeën spelen

God eren en de naaste in ellende laten past niet bij elkaar

manier het licht vallen op de geestelijke betekenis van het economisch handelen, zowel persoonlijk als collectief maatschappelijk. De titel van het boek *Economie van de eerbied* stemt al tot nadenken. Zij is ontleend aan het vijfde gebod. Dat gebod gaat over 'eer uw vader en uw moeder'. In de zegswijze 'moeders wil is wet' wordt de uitleg van het vijfde gebod in de protestantse traditie treffend samengevat. Je moet degenen die over je gesteld zijn eren. Haan ontleent de titel van zijn boek aan het vijfde gebod. Ik had de lijn tussen het vijfde gebod en de betekenis voor het economisch handelen niet zo gelegd. Hoewel, ter wille van de economische vooruitgang is en wordt er in naam van gezag veel sociaal onrecht veroorzaakt en geleden.

Twee tafels

Haan kiest voor een andere benadering van het vijfde gebod. Het gebod ligt op de grens van de twee tafels, waarin de tien geboden verdeeld zijn. De eerste tafel leert ons hoe wij ons jegens God zullen gedragen; de tweede geeft weer wat wij de naaste schuldig zijn. De eerste tafel heeft betrekking op het eerste grote gebod: God lief-

de hulp aan God uit tegen de dienst aan de vader en de moeder, de hulpbehoevende, de steuntrekker.

Het eerste en tweede gebod van Gods liefde worden uit elkaar getrokken en losgemaakt van elkaar. Dat verdragen deze geboden niet. Dan zou godsdienst tot een starre praktijk en traditie kunnen worden, met voorbijgaan aan de zichtbare vertegenwoordiger van God die wij in het dagelijks economisch leven (er is geen andere plaats) ontmoeten. Het vijfde gebod vormt de omvattende schakel tussen de eerste en de tweede tafel. God eren en de naaste in ellende laten past niet bij elkaar. Economie van de eerbied kan alleen eerbied tonen door zich te bekommeren om de gekwetste, de oude, de wees en de weduwe. Mensen die zo niet doen, eren God met de lippen. Hun hart staat niet open. Het kan niet de broeder gebrek zien lijden, zich voor hem toesluiten en toch vervuld blijven van de liefde van God. Want als wij in de wereld een bestaan hebben, als wij rond kunnen komen, dan horen wij voor die broeder ons leven in te zetten. (1 Joh. 3:16-17).

Geestelijke betekenis

Economie van de eerbied is een fraaie motivering om na te denken over zowel je persoonlijke houding als het gaat om je dagelijks leven met geld en goed, als om het maatschappelijk perspectief, van waar uit je naar de economie in bedrijf en samenleving kijkt. Het oude woord 'eren' heeft een diepe betekenis. In de uitleg van het vijfde gebod ligt veelal de nadruk op gehoorzamen en gezag. Eren is voller. Het initiatief komt meer bij je eigen persoon en gedrag, bij ons handelen. Het aspect van 'loven' is er direct mee verbonden. God loven met al wat in je is. Ook met je economisch handelen.

Het verbindt christelijk en sociaal tot christelijk-sociaal in de diepe geestelijke betekenis van het woord. Het denken over economie krijgt op deze manier een ander accent dan het liberale marktdenken, dat zozeer de richting van ons economisch bestaan bepaalt. In de economie blijkt of wij Gods eerste gebod hebben vergeestelijkt, of dat wij het hebben herkend als gelijk aan het tweede hoofdgebod van dezelfde God: dat van liefde tot de naaste. In een christelijk geïnspireerde visie op het economisch leven heeft het eren van God een grote plaats. Terecht, maar laat het niet zijn zonder verbinding met het eren van de naaste. Het is een lijn met eigenheid. Vanuit deze gedachte kunnen burgers worden aangesproken op hun eigen en gezamenlijke verantwoordelijkheid. En op basis van die lijn kunnen er ook keuzen worden ontwikkeld voor het financieel economisch beleid, voor ontwikkelingssamenwerking en vrije wereldhandel, waar arme landen van profiteren.

Economie van de eerbied scherpte in ieder geval mijn denken. Het boek is van harte aan te bevelen als u stevige kost niet schuwt. Die aan-

beveling geldt niet alleen vanwege het thema 'eerbied'; het boek bevat meer boeiende opstellen. Ik licht hieronder enkele van de eenentwintig uit.

Nimrod, de 'nation-builder'

Hoofdstuk 3 beschrijft het *economisch probleem: de stad van Kaïn*. Het gaat ondermeer over Nimrod, de veroveraar. Hij zet de economische ontwikkeling in. Hij is een nation-builder. Hij kwam uit Babel en bouwde Ninevé, Kalah en Resen. Hij staat in de lijn van Kaïn. Dat is ook de lijn van de technologische vooruitgang (Tubal Kaïn). De namen van de steden uit het rijk van Nimrod komen in de geschiedenis telkens terug. Zij wijzen op de geestelijke houding van de stad als stad. Het zijn symbolen van overheersing van de natuur, van technische vooruitgang. Ze staan voor macht, militaire sterkte en beschaving.

**het eren van God heeft terecht
een grote plaats, maar laat het
niet zijn zonder verbinding met
het eren van de naaste**

Voor de verbinding van economie en politiek is het ook van belang kennis te nemen van de bijdrage over Rehabeam en de splitsing van zijn rijk (hfst 4.) Rehabeam koos bij de aanvaarding van zijn koningsschap er voor om de raad van de jonge mannen te volgen. Zo maakte hij het juk van de slaafse herendienst van het volk nog zwaarder. De liberaal De Korte (1982) hield de minister van financiën de machtspoliticus Macchiavelli voor: 'Het is altijd beter gevreesd dan bemind te worden'. Zo verbindt het liberalisme 'economie en politiek'. Net als Rehabeam valt daarin weinig aandacht voor de wijze oude raadgevers te bespeuren: 'Wees vriendelijk en zij zullen u dienen' (2 Kronieken 10).

De les van de wonderboom

In hoofdstuk 9 wordt *productiviteit en gerechtigheid* behandeld. Het hoofdstuk wordt getypeerd als één van de wegwijzers. Het is de reactie op de zelfredzame mens. "Als de Heer het huis niet bouwt, dan is het tevergeefs", zegt psalm 127. De start voor productiviteit ligt in het zoeken naar het koninkrijk en zijn gerechtigheid. Dat is een rustgevende gedachte in de moderne economie en arbeidsorganisaties, waar alles staat in de waan van de doelmatigheid. Als we de *economie van de eerbied* in praktijk brengen, dan *zullen onze dagen verlengd worden*.

In het kader van *overvloed na deling* schrijft Haan ook enkele bijdragen, zoals die met de typerende titel *de rijkdom is vriendschap en ontstegen aan de macht van het geld*. In dat hoofdstuk staat Haan stil bij de zeggingskracht van

de bijbel over de economie: als plaats van geloof tot ongelof. De les van de wonderboom die God Jona leert, is daarvan een voorbeeld. Jona bekommert zich om zijn eigen gemak en behoud - zijn eigen belang (Fil. 2:4). Die boom had hij er zo maar - gratis - aangetroffen. Jona beklaagt zich als de boom verdort. God wijst hem terecht: als jij je beklaagt over die boom - die toch niet je eigen verdienste is - zou Ik dan Ninevé niet sparen, de grote stad waarin meer dan 120.000 mensen zijn, die het onderscheid niet kennen tussen hun linker en hun rechterhand... (Jona 4:11). God spaart hen die onkundig zijn in tegenstelling tot de menselijke benadering, waarin het eigen belang zo'n dominante plaats in het leven inneemt.

Vooruitgang en genoeg

Haan sluit af met een aantal bijdragen over *gerechtigheid en verwachting*. Bij *uitsluiting* stelt hij de vraag: Is het u niet genoeg? Dit zinnetje geeft aan, dat zijn visie op de economische ontwikkeling sterk verwant is met die van Bob Goudzwaard over de economie van het genoeg.

de kracht van het boek is vooral de aandacht voor de geestelijke betekenis van de economie

Nadat hij in enkele hoofdstukken vooral persoonlijke trouw en de persoonlijke attitude heeft besproken stelt hij in '*Gerechtigheid verhoogt een volk*' de verantwoordelijkheid voor de inrichting van de samenleving aan de orde. Jes. 58:3-12 zijn leidend in dit hoofdstuk. Je eigen mensen zullen weer opbouwen wat eeuwenlang al verwoest ligt. Dan zal men je noemen 'hersteller van muren', 'herbouwer van straten'. Mensen kunnen de samenleving en de economie weer tot een plaats maken om te wonen. Gerechtigheid verhoogt een volk. Gelijktijdig merk ik op hoe het nuttig het is om te beseffen, dat werken aan deze economische vooruitgang gepaard moet gaan met begrenzing van het geloof in de menselijke kracht. De verzen 13 en 14 van Jesaja 58 bepalen de mens bij het gebod om het geloof in eigen kracht en belang niet de boventoon te laten voeren, maar afstand te bewaren tot economische slavernij. In *maatschappij en gemeenschap* trekt Haan de lijn van 'geen aanzien des persoons' door naar de betekenis daarvan voor de kapitalistische wereldeconomie met mondiale markten en economische crises en oneerlijke wereldhandel.

Boeiend

Eerbied van de economie is een stevig boek. Als je het leest, is het goed om de bijbel paraat te hebben vanwege de vele verwijzingen. Het boek is eerder uitgegeven in 1985. Het is een

tweede bewerkte druk. De sporen daarvan zijn soms iets teveel terug te vinden in het boek. Ook omdat het tijdsbeeld van nu ten opzichte van 1985 al weer sterk veranderd is. De kracht van het boek is vooral de aandacht voor de geestelijke betekenis van de economie. Met dat vraagstuk worden we dagelijks geconfronteerd. Het marktdenken, de macht van geld en goed, de noodzaak om steeds meer te groeien en beter te renderen, de vragen rond kinderarbeid, en de vrijwel onoplosbare kloof tussen rijk en arm; het zijn de vraagstukken, die zich regelmatig aan mensen opdringen. Toen in 1985 de eerste druk verscheen, was er behoefte aan vernieuwing van denken. Het geloof in de kapitalistische economische vooruitgang stond ter discussie.

Goudzwaard schreef zijn *Kapitalisme en Vooruitgangsgeloof*. In gereformeerde kring verscheen *Herfsttij der vooruitgang* door Prof. dr. Peter Nijkamp. Vervolgens kreeg de economische groei en vooral het geloof in de markt als weldoener ons weer in zijn greep. Nu ontstaat er opnieuw behoefte aan bezinning op de geestelijke betekenis van het economisch handelen. Het is een mooi initiatief van ondermeer de stichting Oikos om dit inspirerende boek opnieuw uit te doen geven.

Jan Westert is directeur van het Menso Alting College.
Reacties: j.westert@planet.nl

N.a.v. Dr. R.L. Haan, *Economie van de eerbied*, 2005, Meinema, Zoetermeer

PERSBERICHT

Geef je frons de bons

Nieuwe preventieve cursus voor tieners met depressieve klachten

In maart start Eleos de preventieve cursus 'Geef je frons de bons'. De cursus is bedoeld voor tieners van 12 t/m 14 jaar die depressieve klachten hebben. De cursus is nieuw in Nederland. In deze leeftijdsgroep zijn er nauwelijks preventieve cursussen voor jongeren met dit soort klachten. Gezien het grote aantal jongeren dat regelmatig een flinke dip heeft of depressief is, verwacht Eleos veel belangstelling.

Deelname

Voor deelname aan de cursus is geen verwijzing nodig. Iedereen kan gewoon contact opnemen met Eleos. De cursus draait in Amersfoort, Dordrecht en Zwolle. Meer informatie over 'Geef je frons de bons' staat op www.eleos.nl

Kerk en economie

In *De Wekker* schrijft de christelijk gereformeerde predikant J. Jonkman over de verantwoordelijkheid van de kerk in een wereld waar armoede en rijkdom naast elkaar bestaan. Moet de kerk zich daarover uitspreken?

T. Groenveld ■

“Liberale en neoliberale uitgangspunten beheersen de handel en de economie in de wereld en vooral de rijke landen willen dat ook zo houden. Het gevolg is dat er voor de arme landen weinig zicht overblijft op verbetering van hun positie en meer welvaart voor hun inwoners. De armoede blijft. Het is goed dat kerken zich over zulke moeilijke vraagstukken buigen. Er mag ook een getuigenis klinken. Want er is inderdaad veel aan te wijzen in de economische hoofdstroom op onze planeet dat in strijd is met de noodzaak van een rechtvaardige verdeling van goederen en het scheppen van mogelijkheden zich een plaats te verwerven in die hoofdstroom”.

De kerk moet geen simplistische uitspraken doen over de economie. Tegelijk kennen we de macht van het geld en weten we hoe schrijnend armoede kan zijn.

“Belangrijke notities van het Evangelie zoals gerechtigheid, barmhartigheid, rentmeesterschap, zorgend en zorgvuldig beheer van wat God ons in de schepping heeft gegeven, mogen niet ondersneeuwen in de zucht naar al meer rijkdom en winst. (...)

Ik ben geen econoom. Maar is het zo dwaas om er eens op te wijzen dat economische regels en wetten door mensen gemaakt en in stand gehouden worden? Structuren, door mensen geschapen, kunnen een eigen leven gaan leiden. Dan krijgen structuren de overhand op mensen. En daar is, wat de economische hoofdstroom in de wereld betreft, bijna niet tegen te vechten. Want er gaat een geweldige macht van het geld uit. De zuigkracht van het grote geld is nauwelijks te weerstaan. Je ziet het aan de nog altijd absurde topinkomens bij de grote concerns”.

Onze overheid verwacht veel van een vrije marktwerking. Daarbij gaat men vaak uit van een optimistisch mensbeeld: men zoekt het goede voor iedereen. En van de liberale visie dat iedereen een eigenbelang heeft, en dat die belangen elkaar in evenwicht houden. Dat speelt ook b.v. bij de liberalisering van de energievoorziening en het nieuwe zorgstelsel. Jonkman wijst op de realiteit:

“Maar men moet heel sterk zijn om weerstand

te bieden aan krachten die een ander op het gebied waarop jezelf actief bent, weg willen drukken en als het kan uit te schakelen of over te nemen of wat ook maar. Daarom is van concurrentie niet zoveel te verwachten (...)

In de vrije, onbeteugelde marktwerking zullen alleen de sterkeren aan het langste einde trekken. Hoe meer de overheid uit handen geeft, hoe meer we het zullen betreuren. En ik hoop vurig dat ik het mis heb.

Daarom heeft de kerk in haar spreken over deze ingewikkelde zaken voorzichtigheid en wijsheid in acht te nemen. Maar ze komt steeds op voor hen, die niet tot de sterksten behoren. Wij mogen als kerken politiek niet-correct spreken. Dat is een vage aanduiding, maar het komt er in grote lijnen op neer dat we niet klakkeloos achter het overheidsbeleid en achter het doen en laten van de grote machten in de wereld gaan staan”.

De kerk respecteert de overheid om haar ambt, maar moet tegelijk kritisch zijn.

“Als kerk hebben we een eigen stem in de analyse van hoe de mens in elkaar zit. Wij wijzen, op grond van Gods Woord, terecht op de zondige natuur van de mens. Dat doen we niet om allerlei initiatieven tegen te houden, maar we doen het om met elkaar een gezond wantrouwen tegen veel te hoge en grote verwachtingen levend te houden. Het hoeft niet allemaal nog groter, nog beter, nog mooier. Dat eindigt altijd in vormen van dictatuur met uitsluiting van miljoenen mensen”.

Pas op met concrete kerkelijke uitspraken in de complexe economische vraagstukken. Dat betekent niet dat we geen politieke onderwerpen aan de orde mogen stellen, dat doet de bijbel ook. Maar we hebben niet de wijsheid in pacht.

“We hebben wel het Woord. En in dat Woord is wijsheid. Wijsheid voor de gehele wereld, voor alle volken, voor elke overheid. Wie die wijsheid terzijde schuift, moet daarvoor een prijs betalen. Hoe dan ook. Er is dus alle ruimte en reden voor een christelijke politiek al zal daar ook gevarieerdheid in zijn. Want de Bijbel is geen politiek handboek”.

dp **Minicatalogus**

● **DVD / Video**

70 "God en een spijkerbroek"
Lezing van Ds. G.J. Slotman
over "Doe ik in mijn dagelijks
leven wel genoeg voor God?"

71 **DVN-films** - Drie films over het werk van De
Verre Naasten in India en Indonesië.

72 **Schooldag TU Kampen 2005** - Een videover-
slag van de jaarlijkse Schooldag en de complete
referaten die op deze dag gehouden zijn.

● **CD**

2389 **Schooldag TU CGK Apeldoorn**. Thema: 'Gij
zult Mijn getuigen zijn'

2382 **Combi-concert door Jaap Zwart jr. & Bou-
dewijn Zwart** - Concert op het orgel van de
Cunerakerk te Rhenen en (rijdend) carillon.

2365 **Centrale Diaconale Conferentie** - 'Diaconie
en de samenleving: ontwikkelingen rond de
WMO'.

Bestellen?
Bel: 038-42 70 448 of mail naar lpb@gbouw.nl.
Ook voor een volledige catalogus kunt u bellen,
of kijk op www.luisterpost.nl

Voor elkaar!

luisterpostbralectah

bijbel
studie
bond
lezenlerenleven

Een nieuw gezicht!
www.bijbelstudiebond.nl

Gods weg is volmaakt
het woord van de HEER is zuiver
een schild is hij voor allen die bij hem schuilen
Psalm 18:31

MOOIE RAMEN
vertrouwd verzekerd

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Je hebt met specialisten te maken.
Dat merk je in alles.

donatus
verzekert vertrouwd sinds 1852

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700